

ZIELONOGÓRSKIE SEMINARIA JĘZYKOZNAWCZE
BLISKIE OTOCZENIE CZŁOWIEKA. LEKSYKA, TEKSTY, DYSKURSY

Iwona Żuraszek-Ryś

Uniwersytet Zielonogórski

O NAJBLIŻSZYM OTOCZENIU CZŁOWIEKA
NA PRZYKŁADZIE ZIELONOGÓRSKICH
URBANONIMÓW

Każde miasto zajmuje jakiś określony obszar, wydzielony fragment przestrzeni. To odniesienie do otoczenia jest dostrzegalne również w samej etymologii wyrazu *miasto* („znaczyło (i u wielu Słowian do dziś znaczy) tylko ‘miejsce’, ‘locus’¹), a także w jego znaczeniu podawanym przez słowniki (np. w *Wielkim słowniku języka polskiego* jest definiowane jako „duży teren o gęstej zabudowie z ulicami, domami, firmami, urzędami i sklepami, zwykle z rynkiem, posiadający odrębną administrację, na którym mieszka i pracuje nierolniczo dużo ludzi”²). Urbanonimy, będące nazwami własnymi obiektów występujących w mieście, np. ulicy, placu, parku, budynku, instytucji³, nie tylko funkcjonują w określonej przestrzeni geograficzno-społecznej, ale i oznaczają konkretne miejsce, wskazując na wybrane fragmenty miejskiego obszaru. Odzwierciedlają przy tym społeczną percepcję otaczającej użytkowników nazw rzeczywistości, w tym postrzegania bliskiej im okolicy.

Rozważania podjęte w niniejszym artykule będą dotyczyć roli najbliższego otoczenia w urbanonimii i określenia, w jakim stopniu urbanonimy są motywowane elementami przestrzeni geograficzno-społecznej miasta. Zagadnienie to zostanie omówione głównie na podstawie nazw ulic Zielonej Góry (a więc jednej spośród kilku kategorii onimów mieszczących się w obrębie nazewnictwa miejskiego), a przedmiotem oglądu będą urbanonimy motywowane różnorodnymi elementami z bliskiej mieszkańcom przestrzeni (na wstępie należy dodać, że przedmiotem zainteresowania nie uczyniono

¹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1985, s. 330.

² https://wsjp.pl/index.php?id_hasla=3383&id_znaczenia=2451641&l=16&ind=0 [dostęp: 11.04.2021].

³ Wyjaśnienie terminu za: <https://onomastyka.uni.lodz.pl/strona-glowna/terminologia-polska> [dostęp: 11.04.2021].

obiektów z przestrzeni symbolicznej⁴). Ponadto zwróci się uwagę na zmiany w postrzeganiu najbliższego otoczenia człowieka utrwalone w zielonogórskich nazwach ulic.

Najstarsze urbanonimy Zielonej Góry zostały odnotowane w dokumentach miejskich z XVII i XVIII w. Na podstawie zachowanych zapisów można stwierdzić, że już od najdawniejszych czasów bliskie otoczenie odgrywało ważną rolę w badanym nazewnictwie miejskim, a w dawnych nazwach zostały odzwierciedlone różnorodne jego elementy, będące zarówno wytworem działalności człowieka, jak i natury. Część urbanonimów została utworzona od nazw budynków, w tym obiektów świeckiej i sakralnej architektury, które znajdowały się przy ulicy lub do których się daną drogą dochodziło⁵: *An der Malzmühle* (*an* ‘przy’ + ap. *Malz* ‘słód’ + ap. *Mühle* ‘młyn’ – ulica znajdowała się przy młynie słodowym; obecnie ul. Młyńska)⁶, *Apothekergäschen* (: ap. *Apotheke* ‘apteka’ + ap. *Gäßchen* ‘uliczka, zaułek’ – nazwa motywowana istniejącą już w XVII w. apteką; obecnie jest to nieposiadające nazwy przejście od rynku do ul. Lisowskiego), *Burgstrasse* (: ap. *Burg* ‘zamek’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’ – nazwa pochodzi od miejsca przypuszczalnego położenia zielonogórskiego zamku; obecnie ul. Zamkowa), *Kapellenweg* (: ap. *Kapelle* ‘kaplica, kapliczka, kościółek’ + ap. *Weg* ‘droga’ – nazwa pochodzi od kaplicy istniejącej na skrzyżowaniu z obecną ul. Kupiecką; obecnie ul. Bohaterów Westerplatte), *Kirchgasse* (: ap. *Kirche* ‘kościół’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’, później określana jako *Katholische Kirchgasse*, ponieważ wiodła w kierunku kościoła katolickiego; obecnie ul. Kościelna). W następnych stuleciach powstawały kolejne urbanonimy reprezentujące ten typ nazewnictwa, np. *Am Dreifaltigkeitskirchhof* (: *an* ‘przy’ + *Dreifaltigkeitskirchhof* ‘Cmentarz Trójcy Świętej’; obecnie ul. Świętej Trójcy), *Am Oberlyzeum* (: *an* ‘przy’ + ap. *Oberlyzeum* ‘liceum górne’; obecnie ul. Licealna), *An der Gasanstalt* (: *an* ‘przy’ + ap. *Gasanstalt* ‘gazownia’; obecnie ul. Przy Gazowni), *An der Kinderbewahranstalt* (: *an* ‘przy’ + ap. *Kinderbewahranstalt* ‘instytucja dla dzieci’ – ulica prowadziła do Domu Dziecka, który znajdował się przy obecnej ul. Wandy; obecnie ul. Boduena), *Bahnho-fstraße* (: ap. *Bahnhof* ‘dworzec’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’; ulica prowadziła do dworca; obecnie al. Niepodległości), *Bethesdaweg* (: *Bethesda* – nazwa pochodzi od określenia szpitala + ap. *Weg* ‘droga’; obecnie ul. Spokojna), *Mühlweg* (: ap. *Mühle* ‘młyn’ + ap. *Weg* ‘droga’ – ulica prowadziła do młyna; obecnie ul. Krakusa), *Neutorstrasse* (: *neu* ‘nowy’ + ap. *Tor* ‘brama’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’ – nazwa pochodzi od Nowej Bramy,

⁴ W tym ujęciu urbanonimy traktowane są jako znaki odzwierciedlające społecznie akceptowane wartości i obowiązujący w danej społeczności system wartości.

⁵ Informacje o najstarszych nazwach ulic (w tym ich pisowni) podano za: W. Myszkiewicz, *Ulice Zielonej Góry*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 1997, s. 434-438 oraz W. Myszkiewicz, *Ulice Zielonej Góry*, [w:] *Zielona Góra i okolice. Wędrówka śladami przeszłości*, Zielona Góra 1999, s. 34-55.

⁶ Tłumaczenia nazw niemieckich dokonano, korzystając z J. Chodera, S. Kubica, *Podręczny słownik niemiecko-polski*, Warszawa 1990 lub GoogleTłumacz (<https://translate.google.com/>).

znajdującej się obok obecnej ul. Krawieckiej), *Niedertorstrasse* (: *nieder* ‘dolny’ + ap. *Tor* ‘brama’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’ – nazwa pochodzi od Dolnej Bramy, znajdującej się przy obecnej ul. Żeromskiego), *Obertorstrasse* (: *ober* ‘górny’ + ap. *Tor* ‘brama’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’ – nazwa pochodzi od Górnej Bramy, znajdującej się przy obecnej ul. Sobieskiego), *Poststrasse* (: ap. *Post* ‘poczta’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’; ulica prowadziła do poczty; obecnie ul. Pod Filarami), *Spitalstrasse/ Hospitalstrasse* (: ap. *Spital* ‘szpital’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’; obecnie ul. Moniuszki), *Walkweg* (: ap. *Walke* ‘folusz’ + ap. *Weg* ‘droga’ – nazwa pochodzi od foluszy, których na planie miasta z 1895 r. zaznaczono przy niej pięć; obecnie ul. Foluszowa). Podstawą przedstawionych nazw stały się zatem głównie miana obiektów użyteczności publicznej, ważne z określonych powodów (m.in. religijnych, egzystencjalnych, bezpieczeństwa) dla mieszkańców Zielonej Góry.

Wśród elementów z bliskiego otoczenia zielonogórczyków, utrwalonych w dawnych urbanonimach, znalazły się też nazwy miejsc handlu, a także ludzi trudniących się określonymi rodzajami rzemiosł i wykonujących pewne zawody, np. *Brotmarkt* (: ap. *Brot* ‘chleb’ + ap. *Markt* ‘rynek, targ’ – nazwa związana z handlem zbożem; teraz niewielki, zdrzewiony płacyk tuż za al. Konstytucji 3 Maja), *Buttergasse/ Buttermarkt* (: ap. *Butter* ‘masło’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’ lub ap. *Markt* ‘rynek, targ’ – miana związane z handlem nabiałem; obecnie ul. Krawiecka), *Fleischergasse* (: ap. *Fleischer* ‘rzeźnik’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – nazwa związana z wykonywaniem zawodu rzeźnik i zakładami rzeźniczymi, których na podstawie spisu z 1787 r. zanotowano 18; obecnie ul. Masarska), *Holzmarktstrasse* (: ap. *Holz* ‘drewno’ + ap. *Markt* ‘rynek, targ’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’ – określenie związane z handlem drewnem; obecnie ul. Drzewna), *Schurgasse/ Schorr Gasse/ Tschorgasse* (: ap. *Schur* ‘strzyżenie’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – nazwa związana z postrzyżaniem sukna; obecnie ul. Lisowskiego), *Topfmarkt* (: ap. *Topf* ‘garnek’ + ap. *Markt* ‘rynek, targ’ – miano związane z handlem wyrobami garncarskimi; obecnie pl. Pocztowy), *Weberweg* (: ap. *Weber* ‘tkacz’ + *Weg* ‘droga’; obecnie ul. Tkacka).

Dawne urbanonimy odnosiły się ponadto do nazw traktów wybiegających z miasta w kierunku pobliskich wsi i miejscowości. W najwcześniejszym okresie kształtowania się nazewnictwa miejskiego Zielonej Góry powstały zatem pierwsze nazwy kierunkowe, motywowane nazwami miejscowości z najbliższej okolicy, np. *Lansitzer Straße* (ulica w kierunku wsi Lansitz (Łężyca); obecnie ul. Stefana Batorego), *Lawalder Weg/ Lawalder Straße* (ulica w kierunku wsi Lawaldau/ Lawalde, Lawald (Racula); obecnie ul. Wrocławska), *Lessener Straße* (ulica w kierunku wsi Lessen (Leśniów); obecnie ul. Krośnieńska), *Schertendorf Straße* (ulica w kierunku wsi Schertendorf (Przylep); obecnie ul. gen. Jarosława Dąbrowskiego), *Schweinitzer Straße* (ulica w kierunku wsi Schweinitz (Świdnica); obecnie ul. Łużycka). Szczególnie dużo tego typu urbanonimów pojawiło się jednak w wiekach następnych, wraz z poszerzeniem granic miasta i liczby dróg wyjazdowych. I tak z XVIII w. pochodzą np.: *Drentkauer Straße* (ulica w kierunku

wsi Drentkau (Drzonków); obecnie ul. Nowa), *Jannyerweg* (ulica w kierunku wsi Janny (Jany); obecnie ul. Zagłoby), a z XIX w.: *Polnische Kesselstraße* (ulica w kierunku wsi Polnisch Kessel (Stary Kisielin); obecnie ul. Podgórna), *Züllichauer Chaussee* (ulica w kierunku miasta Züllichau (Sulechów); w ujęciu historycznym ulica ta rozpoczynała się przy ul. Drzewnej, przechodziła przez obecny pl. Matejki i część ul. Chrobrego; jej położenie nie odpowiada zatem dzisiejszej ul. Sulechowskiej), *Freystädter Chaussee* (ulica w kierunku miasta Freystadt (Kozuchów); obecnie ul. Kozuchowska).

Wśród najstarszych zielonogórskich nazw ulic odzwierciedlających percepcję najbliższego otoczenia mieszkańców odnotowano też urbanonimy motywowane określeniami związanymi z topografią miasta, wyrazami wskazującymi na położenie ulicy, jej wygląd (np. *Breitesstrasse*: ap. *breit* ‘szeroki’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’, obecnie ul. Sikorskiego; *Enge Gasse*: ap. *eng* ‘ciasny, wąski’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – było to ciasne przejście od Górnej Bramy w kierunku obecnego Placu Wielkopolskiego; *Hintergasse*: ap. *hinter* ‘tylny, zadni’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – ulica położona z tyłu, przy murach pomiędzy Górną Bramą a Wieżą Łaziebną, obecnie jest to zaułek nieposiadający nazwy; *Hohe Strasse*: ap. *hoh* ‘wysoki’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’, obecnie ul. Stroma; *Kürzer Weg*: ap. *kurz* ‘krótki’ + ap. *Weg* ‘droga’, obecnie ul. Krótka; *Lange Gasse*: ap. *lang* ‘długi’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’, obecnie ul. Długa; *Mittelgasse*: ap. *mittel* ‘średni’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’, obecnie ul. Średnia; *Niedergasse*: *nieder* w comp ‘dolny’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’, pierwotnie Dolne Przedmieście, obecnie ul. Kupiecka; *Ober Gasse*: ap. *ober* ‘górnny’ + ap. *Gasse* ‘ulica, uliczka’, obecnie ul. Jedności). Ze względu na poruszaną tematykę spośród przedstawionych powyżej urbanonimów warto zwrócić szczególną uwagę na te nazwy, w których zostały utrwalone pojęcia przestrzenne: tył (*Hintergasse*), góra (*Hohe Strasse*), dół (*Niedergasse*).

Wśród elementów z bliskiego otoczenia człowieka odzwierciedlonych w dawnych urbanonimach znalazły się też nazwy okolicznych wzgórz (np. *Augustberg* – obecnie ul. Kilińskiego; *Hohnberg* – od nazwy wzgórza znanego już od 1447 r., obecnie ul. Brzozowa; *Hirtenberg* – obecnie ul. Lwowska; *Koscheberg* – obecnie ul. Żurawia; *Lindenberg* – obecnie ul. Chopina; *Maugschtberg* – obecnie ul. Strumykowa; *Schillerhöhe* – obecnie ul. Struga; *Schindeberg* – nazwa zmieniona na *Lindenberg*, obecnie ul. Chopina; *Silberberg* – *Srebrna Góra* została zlikwidowana podczas budowy al. Konstytucji 3 Maja; *Ziegelberg* – Wzgórze Ceglane, obecnie obszar koło Palmiarni) oraz nazwy winnic (np. *Krone* – obecnie ul. Krasińskiego; *Nabot* – obecnie ul. Morelowa; *Patzgall* – obecnie ul. Urszuli; *Saure* – obecnie ul. gen. Józefa Bema).

W zielonogórskich nazwach ulic zostały również utrwalone inne toponimy i określenia topograficzne, np.: *Ackerstrasse* (: ap. *Acker* ‘pole, rola’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’, obecnie ul. Wiejska), *An der Lattwiese/ Lattwiese* (: *an* ‘przy’ + *Lattwiese* ‘nazwa terenów na południe od miasta, gdzie znajdowały się łąki, ogrody warzywne i pola winne, które

rozciągały się od obecnej ul. 1. Maja po ul. Fabryczną), *Auf den Graben* (: *auf* ‘na, ku, około’ + ap. *Graben* ‘rów, fosa’, obecnie ul. Kopernika), *Am Erlbusch* (: *an* ‘przy’ + ap. *Erle* ‘olcha, olsza’ + ap. *Busch* ‘krzaki, zarośla, zagajnik’, obecnie ul. Olchowa), *Am Rohrbusch*, *Rohrbuschweg* (obie nazwy związane z określeniem terenu porośniętego trzciną, u zbiegu dzisiejszych ulic: Wazów, Zamenhoffa i Wyspiańskiego; obecnie odpowiednio ul. Dzika i ul. Wazów), *Gartenstrasse* (: ap. *Garten* ‘ogród’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’, obecnie ul. Ogrodowa), *Feldstrasse* (ap. *Feld* ‘pole’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’, obecnie ul. Polna), *Klietestrasse* (ap. starolit. *kliede* ‘grzęzawisko, bagienne i podmokłe tereny’ + ap. *Straße* ‘ulica, droga’ – był to podmokły teren w okolicy obecnej ul. Reja), *Parkweg* (: ap. *Park* ‘park’ + ap. *Weg* ‘droga’, obecnie ul. Parkowa), *Wiesenweg* (: ap. *Wiese* ‘łąka’ + ap. *Weg* ‘droga’, obecnie ul. Nad Łąkami).

Zielonogórskie urbanonimy były też motywowane hydronimami, np. *An der Lunze* – nazwa pochodzi od *Lunze* ‘Złota Łąca, kanał wodny, mający swe źródła w Zielonej Górze’, obecnie ul. św. Jadwigi; *Fliesweg* – nazwa pochodzi od istniejącego źródła, obecnie ul. Dąbrówki; *Maugschtgasse* – nazwa pochodzi od strumienia określanego na mapach jako Gęstnik/ Gęśnik, *Maugscht* to także nazwa wzgórza, folwarku i winnicy; w 1945 r. ulica została przemianowana na ul. Rzeczną i funkcjonowała w takiej postaci do czasu jej zlikwidowania wskutek przekształcenia układu ulic pomiędzy ul. Batorego a „Zastalem”. Na marginesie należy dodać, że odnoga Złotej Łączy była jednym z najważniejszych źródeł wody pitnej w średniowiecznym mieście, zapewniała także funkcjonowanie różnych zakładów rzemieślniczych, służyła celom sanitarnym oraz wypełniała fosę obronną.

Przedstawione powyżej dawne XVII- i XVIII-wieczne zielonogórskie urbanonimy są zapisem średniowiecznego układu przestrzennego starego miasta. Jak możemy przeczytać w artykule *Początki miasta i zarys jego rozwoju przestrzennego*:

Miasto lokacyjne wytyczono na wolnym od zabudowy terenie, położonym na południowy zachód od starej osady. Nowy plan Zielonej Góry, wpisany w trakt komunikacyjny z Głogowa do Krosna, składał się z dużego prostokątnego placu rynkowego oraz usytuowanej wokół niego, posadowionej na równych działkach, zabudowy mieszkalnej. Bardzo proste założenie obejmowało, oprócz rynku, tylko cztery ulice, z których dwie (Mickiewicza i Sobieskiego) były zbieżne ze wspomnianym traktem tranzytowym [...]. W drugiej połowie XIII wieku miastu w wyznaczonych granicach było już za ciasno. [...] Miasto poszerzone zostało na wschód, zachód i północ. Pod zabudowę mieszkalną przeznaczono także północną część placu rynkowego. Powstały nowe ulice: Mariacka, Masarska, Lisowskiego, Żeromskiego, Kościelna oraz uliczka łącząca Stary Rynek z Lisowskiego⁷.

Według Hugona Schmidta najwcześniej w dokumentach miejskich z XVII i XVIII w. odnotowano informacje o siedmiu ulicach z części miasta otoczonej murami: *Mönsch*

⁷ S. Kowalski, *Początki miasta i zarys jego rozwoju przestrzennego*, [w:] *Zielona Góra i okolice. Wędrówka...*, s. 12-13.

(*Münsch*) *Gasse* (: *Mönch* ‘mnich’+ *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – ul. Mnisia, obecnie ul. Mariacka), *Kirchgasse* (: *Kirche* ‘kościół’+ *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – ul. Kościelna, obecnie taka sama nazwa), *Schurgasse/ Schorr Gasse/ Tschorrgasse* (: *Schur* ‘strzyżenie’+ *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – ul. Postrzygaczy, obecnie ul. Lisowskiego), *Hintergasse* (: *hinter* ‘tylny, zadni’+ *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – ul. Tylna, obecnie jest to zaułek nieposiadający nazwy), *Apothekergäschen* (: *Apotheke* ‘apтека’+ *Gäschen* ‘uliczka’ – ul. Apteczna, obecnie jest to nieposiadające nazwy przejście od rynku do ul. Lisowskiego), *Buttergasse/ Buttermarkt* (: *Butter* ‘masło’+ *Gasse* ‘ulica, uliczka’ lub *Markt* ‘rynek, targ’ – ul. Maślana (Targ Maślany), obecnie ul. Krawiecka), *Fleischergasse* (: *Fleischer* ‘rzeźnik’+ *Gasse* ‘ulica, uliczka’ – ul. Rzeźnicza, obecnie ul. Masarska). Wśród tych najstarszych urbanonimów dominują zatem nazwy motywowane różnorodnymi mianami elementów z otaczającej użytkowników nazw rzeczywistości: budynków, do których prowadziły (*Kirchgasse, Apothekergäschen*), rozwijającym się rodzajem handlu, dominującym w mieście rodzajem rzemiosła i zamieszkujących tę ulicę ludźmi (*Buttergasse, Fleischergasse, Münsch (Münsch) Gasse, Schurgasse*). Ponadto odnosiły się one także do układu miasta, wskazując na położenie geograficzne ulicy (*Hintergasse*).

W dokumentach miejskich wśród najstarszych urbanonimów pojawiły się także nazwy ulic spoza części miasta otoczonej murami. Jak podawał Stanisław Kowalski, od XIV w. za bramami miasta pojawiły się załężki przedmieść, rozwijających się w kolejnych wiekach. Zachowane urbanonimy wskazują m.in. na rodzaj towaru, jakim tam handlowano (*Rynek Drzewny, Rynek Garncarski, Rynek Zbożowy*), położenie drogi, jej wygląd (*Breitesstrasse, Enge Gasse, Niedergasse, Obergasse*), miana budynków, do których się daną ulicą dochodziło (*Malzgäschen*) oraz miejscowości, do których drogi prowadziły (*Lansitzer Straße, Lawalder Weg/ Lawalder Straße, Lessener Straße, Schertendorf Straße, Schweinitzer Straße*). Najpierw rozwijały się dwa przedmieścia. Pierwsze z nich stanowiła stara osada przedlokacyjna miasta, zlokalizowana na wschód od niego, przy drodze Sulechów–Wrocław, drugie – znajdowało się na zachód od miasta, przy drodze do Krosna Odrzańskiego. W XVIII w. były już trzy przedmieścia – Na Piasku (obecna ul. Sikorskiego), Górne (obecna ul. Jedności) i Dolne (obecny rejon ul. Kupieckiej i Zamkowej). W XIX w. wraz z rozbudową miasta pojawiły się kolejne dwa nowe przedmieścia – w okolicy Silberberg (Srebrnej Góry – obecnej al. Konstytucji 3 Maja) oraz Lawaldauer Weg (obecnej ul. Wrocławskiej).

Zielona Góra, począwszy od średniowiecza, stanowiła więc określoną kategorię przestrzenną. Centralną część miasta stanowił ratusz, wokół którego znajdował się plac handlowy, otoczony budynkami mieszkalnymi. Od placu odchodziły w kierunku bram miejskich trakty, które prowadziły dalej do okolicznych miejscowości. Miasto początkowo mieściło się w obrębie umocnień ziemnych i drewnianych. Później otoczono je murem obronnym i fosą. Na zewnątrz miasta znajdowały się przedmieścia,

pełniące różnorodne funkcje: mieszkalne, wytwórcze i handlowe. Na tę gospodarczą i kulturotwórczą działalność człowieka poświadczoną w nazwach nakładała się jeszcze naturalna przestrzeń, odzwierciedlona w urbanonimach motywowanych przywołanymi już wcześniej nazwami wzgórz, hydronimami i różnorodnymi określeniami topograficznymi. Zielona Góra w tak ukształtowanej postaci funkcjonowała do końca XVIII w. Brak większych zmian w przestrzeni miejskiej i zahamowanie rozwoju miasta wynikały przede wszystkim z tego, że było ono położone poza głównymi szlakami handlowymi i peryferyjnie wobec większych ośrodków miejskich. Poza tym co jakiś czas wybuchały pożary, miasto nawiedzała zaraza albo pojawiały się kłęski nieurodzaju. Nie bez znaczenia były także przemarsze wojsk. Zmiany w przestrzeni miejskiej przyniosło dopiero rozebranie umocnień miejskich – murów, bram, a także zasypanie fosy. Zmiany te, mające miejsce od połowy XVIII do końca XIX w., spowodowały otwarcie miasta i ekspansję zabudowy na zewnątrz. Zagospodarowywanie przedmieść nie było jednak równomierne w poszczególnych kierunkach geograficznych, co wynikało z ograniczeń fizjograficznych. W części zachodniej i północno-zachodniej znajdowały się bowiem tereny podmokłe, uniemożliwiające zabudowę. Na zmiany w przestrzeni miejskiej duży wpływ miał wtedy rozwój przemysłu. Powstało wiele stref fabrycznych, praktycznie wokół całego ówczesnego miasta. Wybuch I wojny światowej zahamował jednak ten rozwój. Zielona Góra weszła wtedy w okres stagnacji, trwający jeszcze po zakończeniu II wojny światowej. Dopiero utworzenie w 1950 r. województwa ze stolicą w Zielonej Górze zmieniło oblicze miasta. Rozpoczął się rozkwit przemysłu i dalszy rozwój przestrzenny miasta, związany z wytyczeniem nowych terenów pod budowę zakładów przemysłowych oraz osiedli mieszkaniowych. Kolejny ważny etap w zmianie przestrzeni miejskiej Zielonej Góry był związany z połączeniem w 2015 r. w jeden organizm miejski miasta i gminy Zielona Góra. W obrębie miasta znalazły się rozległe powierzchnie pól uprawnych, duże kompleksy leśne i tereny wsi położonych niegdyś poza nim⁸.

Zaprezentowane nazwy zielonogórskich ulic wpisują się w typowy system nazewnictwa miejskiego, charakterystyczny także dla innych miast, funkcjonujących w europejskim kręgu cywilizacyjnym i kulturowym, a ukształtowany w średniowieczu⁹ według uniwersalnych reguł. Jak pisała Kwirynd Handke:

⁸ Informacje dotyczące rozwoju przestrzennego Zielonej Góry przedstawiono za: W. Eckert, *Rozwój przestrzenny Zielonej Góry do XVIII wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2011, s. 323-356.

⁹ Należy pamiętać, na co wskazywała m.in. Kwirynd Handke (K. Hanke, *Konstrukcja i destrukcja systemu nazewnictwa miejskiego w polskich miastach*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing, M. Graf, Poznań 2010, s. 357), że każde miasto charakteryzuje się też specyficznymi cechami nazewnictwa, wynikającymi z określonych odrębności: historycznych, topograficznych, ustrojowych, administracyjnych.

reguły te wynikają z systemu organizacji przestrzeni społecznej, w którym obowiązują między innymi takie przeciwieństwa, jak: wertykalny – horyzontalny, góra – dół (w tym hierarchiczność) oraz związane z kształtem i postawą ludzkiego ciała: tył – przód oraz prawa strona – lewa strona. W zabudowie miast te antynomie znajdują odbicie, ponieważ odzwierciedlają w określonym systemie wartości stosunek człowieka do otaczającego świata. Mamy w nich centrum i peryferie, śródmieście i przedmieścia, trakty główne i boczne, bramy główne i boczne oraz furty, budowle reprezentacyjne i skromne, fronty i oficyny kamienic itd. – a wszystkie te elementy układu i ich wzajemne relacje są podporządkowane zasadom hierarchiczności i centralizmu (bliskości w stosunku do „środką”), jakie rządzą przestrzenią społeczną, a zatem również społeczną przestrzenią miasta¹⁰.

Sposoby percepcji przestrzeni miejskiej, odzwierciedlone w najdawniejszych zapisach nazw miejskich, oparte są na „pamięci topograficznej”¹¹ ich użytkowników. Polega ona na zapamiętywaniu rozmieszczenia obiektów w przestrzeni w celu łatwiejszego zlokalizowania konkretnych miejsc w czasach niepiśmienności. Dawne nazwy ulic ułatwiały zatem orientację w topografii miasta oraz umożliwiały przemieszczanie się mieszkańcom i przybyszom. Należy przy tym podkreślić, że tylko właściwie najstarsze zielonogórskie nazwy ulic wskazują na ścisły związek z obiektem. Są to tak zwane nazwy realnoznaczeniowe, o motywacji przejrzystej, warunkowanej obiektem fizycznym i pamięcią topograficzną mieszkańców, odzwierciedlające praktyczny stosunek do otaczającej ich rzeczywistości. W kolejnych stuleciach obserwuje się postępujące sformalizowanie poszczególnych modeli onimicznych, nadawanie nazw bez określonej motywacji realno-znaczeniowej, bez wyraźnego uzasadnienia, a jedynie na wzór istniejącego modelu, np. grupa nazw kulturowych: *Brylantowa*, *Bursztynowa*, *Perłowa*, *Szmaragdowa*. W ten sposób orientacja w topografii miasta na podstawie nowych urbanonimów, niemających uzasadnienia terenowego, została ograniczona. Powstawanie nazw niemotywowanych wiąże się z jednej strony z działalnością urzędów i związanej z nią standaryzacji, a z drugiej – z rozbudową miasta i koniecznością nazywania kolejnych powstających ulic. Co ciekawe, od czasu do czasu pojawiają się jednak inicjatywy nazewnicze mające uzasadnienie terenowe. Pod koniec lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych w strefie przemysłowej utworzonej na osi ul. Dąbrowskiego i al. Zjednoczenia powstały nazwy ulic związane z rodzajem produkcji zlokalizowanych przy nich zakładów i przedsiębiorstw czy też wywołujących określone skojarzenia z profilem ich działalności, np. przy ul. *Dekoracyjnej* znajdowała się Fabryka Dywanów „Nowita” (producent dywanowych wykładzin podłogowych, a także włóknin technicznych dla przemysłu samochodowego, obuwniczego, meblarskiego i innych), przy ul. *Naftowej* – Przedsiębiorstwo Poszukiwań Naftowych (od 1980 r.

¹⁰ K. Handke, *op. cit.*, s. 357-358.

¹¹ Termin zaczerpnięty od Przemysława Tyszki (P. Tyszka, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV-XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001, s. 152).

Przedsiębiorstwo Poszukiwań Nafty i Gazu, a później oddział Polskiego Górnictwa Naftowego i Gazownictwa S.A.), a przy *ul. Zimnej* – przedsiębiorstwo państwowe pod nazwą Chłodnia Składowa, które w 1974 r. zostało przemianowane na Przedsiębiorstwo Przemysłu Chłodniczego (obecnie Nordis Sp. z o.o.).

Zielonogórskie urbanonimy dają też wyobrażenie o zmieniającej się rzeczywistości. Rozwój transportu kolejowego oraz powstanie dwóch dworców kolejowych w mieście znalazły odzwierciedlenie w urbanonimach *Bahnhofstrasse* (obecnie al. Niepodległości) i *Eisenbahnstrasse* (ul. Towarowa), a budowa gazowni zapewniającej gaz do systemu oświetlenia miasta została utrwalona w nazwie *An der Gasanstalt (Przy Gazowni)*. Swoje reperkusje w nazewnictwie znalazł także proces uprzemysłowienia miasta (np. *Große Fabrikstraße* i *Kleine Fabrikstraße* – obecnie odpowiednio *ul. Fabryczna* i *ul. Przemysłowa*). Co ciekawe, jedna z dominujących przez wiele lat gałęzi przemysłu – włókiennictwo nie znalazła jednak w nim zbyt dużego odbicia. Pojawiło się również niewiele nazw związanych z winiarstwem (np. opisane wcześniej urbanonimy motywowane nazwami winnic, a także *Weinbergshang* – obecnie *ul. Wodna*).

Zielonogórskie urbanonimy nie tylko wskazują na określone elementy z otaczającej rzeczywistości, dając wyobrażenie o zmieniającej się rzeczywistości, ale i odzwierciedlają przeobrażenia w postrzeganiu najbliższego otoczenia. Przykładem mogą być nazwy kierunkowe. O ile w okresie wcześniejszym ulice prowadzące do pobliskich wsi otrzymywały nazwy od tych wsi, o tyle potem perspektywa jakby się wydłużyła. Pojawiły się więc urbanonimy motywowane nie tylko nazwami pobliskich miejscowości (np. *Freystädter Chaussee: Freystadt* ‘Kozuchów’, obecnie ul. Kozuchowska; *Züllichauer Chaussee: Züllichau* ‘Sulechów’), ale i dalszych (np. *Berliner Strasse* – obecnie ul. Jedności, *Breslauerstrasse: Breslau* ‘Wrocław’ – obecnie ul. Wrocławska). Ponadto część dotychczasowych nazw kierunkowych motywowanych nazwą najbliższej miejscowości została zmieniona na nazwy, w których podstawie znalazła się miejscowość bardziej oddalona, ale znana i mająca większe znaczenie dla wspólnoty, np. *Lawalder Strasse* (: Lawaldau/ Lawalde/ Lawald ‘Racula’) → *Breslauerstrasse* (: Breslau ‘Wrocław’), *Schertendorfer Strasse* (: Schertendorf ‘Przylep’) → *Rothenburger Strasse* (: Rothenburg ‘Czerwieńsk’), *Schweinitzerstrasse* (Schweinitz ‘Świdnica’) → *Naumburgerstrasse* (: Naumburg am Bober ‘Nowogród Bobrzański’), a *Lessenerstrasse* została przemianowana po zakończeniu II wojny światowej na *ul. Krośnieńską*. Te nominacje są odzwierciedleniem zmian cywilizacyjnych i sposobu egzystencji człowieka. Jak pisał Stanisław Borawski:

[...] granice świata, w jakich bytował zwykły jej członek przez długie stulecia, były ciasne, bo i potrzeba ruszania się poza opłotki pojawiała się rzadko, ponieważ rodzina żyła w pobliżu, formy gospodarowania w społeczności rolniczej angażowały jednostkę w tak dużym stopniu, że oddalanie się mogło być wywołane tylko nadzwyczajnymi okolicznościami. Do nich należały wojny zmuszające do porzucania domostw, powinności wojskowe zmuszające

mężczyzn do wędrówek w odległe nieraz trasy i bytowania w warunkach odmiennych od domowych, niewola, kłęski żywiolowe, wyjąłowanie gruntów i tego rodzaju kataklizmy. Przemieszczanie się na większe odległości było technicznie trudne i kosztowne, a z czasem dla wielu ludzi również prawnie ograniczane przez posiadaczy gruntów. Podróżować mogli więc tylko ludzie cieszący się osobistą wolnością i dysponujący stosownymi środkami¹².

Wraz z rozwojem nie tylko środków transportu, możliwości pokonywania większych odległości, ale i zmieniającymi się warunkami i potrzebami życia ludzi przeobraża się perspektywa postrzegania tego, co najbliższe. Już nie najbliższe wsie i miasta stanowią punkt odniesienia, ale i miejscowości położone znacznie dalej.

Reasumując, w zielonogórskich nazwach ulic zostały odzwierciedlone różnorodne elementy przestrzeni, będące zarówno wytworem działalności człowieka, jak i natury. Dają one wyobrażenie nie tylko o zmieniającej się rzeczywistości, ale także i postrzeganiu najbliższego miejsca oraz zmianie perspektywy jego oglądu w ciągu stuleci. Nazewnictwo miejskie Zielonej Góry, a zwłaszcza najstarsza jego warstwa są więc nieocenionym źródłem wiedzy o otaczającej mieszkańców rzeczywistości, zaświadczać o roli bliskiego otoczenia w urbanonimii.

Bibliografia

- Borawski S., *Podstawy idei poznawczej studiów nad dziejami używania języka. Esej o diachronii*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 13-61.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1985.
- Chodera J., Kubica S., *Podręczny słownik niemiecko-polski*, Warszawa 1990.
- Eckert W., *Rozwój przestrzenny Zielonej Góry do XVIII wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2011, s. 323-356.
- Handke K., *Konstrukcja i destrukcja systemu nazewnictwa miejskiego w polskich miastach*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Giefing, M. Graf, Poznań 2010, s. 357-372.
- Kowalski S., *Początki miasta i zarys jego rozwoju przestrzennego*, [w:] *Zielona Góra i okolice. Wędrówka śladami przeszłości*, Zielona Góra 1999, s. 11-20.
- Myszkiewicz W., *Ulice Zielonej Góry*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 1997, s. 433-469.
- Myszkiewicz W., *Ulice Zielonej Góry*, [w:] *Zielona Góra i okolice. Wędrówka śladami przeszłości*, Zielona Góra 1999, s. 34-55.
- Terminologia onomastyczna za: <https://onomastyka.uni.lodz.pl/strona-glowna/terminologia-polska>.

¹² S. Borawski, *Podstawy idei poznawczej studiów nad dziejami używania języka. Esej o diachronii*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 18.

Tyszka P., *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV-XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001.

Wielki słownik języka polskiego, https://wsjp.pl/index.php?id_hasla=3383&id_znaczenia=2451641&l=16&ind=0 [dostęp: 11.04.2021].

O najbliższym otoczeniu człowieka na przykładzie zielonogórskich urbanonimów

Streszczenie: Rozważania podjęte w niniejszym artykule dotyczą roli najbliższego otoczenia w nazewnictwie miejskim, przede wszystkim w zielonogórskich urbanonimach. Przedmiotem oglądu uczyniono nazwy ulic motywowane różnorodnymi elementami z bliskiej mieszkańcom przestrzeni, będące zarówno wytworem człowieka, jak i natury, dające również wyobrażenie o zmieniającej się rzeczywistości. Ponadto zwrócono uwagę na zmiany perspektywy oglądu najbliższego otoczenia człowieka w ciągu stuleci utrwalone w zielonogórskich nazwach ulic.

Słowa kluczowe: onomastyka, urbanonimy, najbliższe otoczenie człowieka

About the nearest human environment on the example of Zielona Góra urbanonyms

Summary: The considerations undertaken in this article concern the role of the immediate surroundings in urbanonymity, primarily in the urban nomenclature of Zielona Góra. This article focuses on city names motivated by various elements from space close to the inhabitants, being both a product of human and nature, also giving an idea of the changing reality. In addition, attention was paid to the changes in the perspective of viewing the nearest human environment over the centuries, recorded in the names of streets in Zielona Góra.

Keywords: onomastics, urbanonyms, the immediate environment of the human